

**ТЕРНОПЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

СЛИВИНСЬКИЙ ОСТАП ТАРАСОВИЧ

УДК 821.163.2 «196/199»-3.09

**ФЕНОМЕН МОВЧАННЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ
(на матеріалі болгарської прози 60–90-х рр. XX ст.)**

10.01.06 – теорія літератури

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Тернопіль – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
АЛБУЛ Ольга Ананіївна,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра слов'янської філології, доцент.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук
СОЛОВЕЙ Елеонора Степанівна,
Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України,
провідний науковий співробітник;

кандидат філологічних наук, доцент
СТАРОВОЙТ Ірина Миколаївна,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства,
доцент.

Провідна установа: Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра теорії літератури та компаративістики
Міністерства освіти і науки України, м. Київ.

Захист відбудеться «15» березня 2007 р. в 11⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 58.053.02 по захисту кандидатських дисертацій при Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2).

Автореферат розіслано 14 лютого 2007 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гижий В. Л.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Незважаючи на бурхливий розвиток гуманітаристики протягом останнього сторіччя, явище мовчання зазвичай залишалося на маргінесі уваги дослідників. Сказані ще наприкінці XIX ст. слова польського поета Ц. К. Норвіда про те, що в граматиках усіх мов випущена одна частина мови – мовчання¹, видаються актуальними й сьогодні.

Мовчання є феноменом, імплікованим у будь-якому мовленнєвому акті. Тому інтегральне дослідження такого багаторівневого та складно структурованого висловлювання, як художній текст, мусить враховувати також простір неназваного, невербалізованого, простір «знакової тіні». Саме це є умовою достатньо повного використання інтерпретаційного потенціалу тексту.

Проте феномен мовчання та його вияви в художній літературі лише починають входити в поле уваги літературознавців. Це стосується вивчення навіть тих творів чи літературних масивів, які тематикою, проблематикою, стилістикою спонукають до вибору саме цієї аналітичної перспективи. Одним із таких текстових масивів і є матеріал дослідження дисертаційної роботи – болгарська проза 60–90-х років XX ст.

Актуальність теми дисертації. Масштаб теоретичних досліджень феномену мовчання, порівняно з обсягом та складністю проблеми, досі залишається доволі незначним. Насамперед це стосується мовчання в художній літературі, адже саме вона, на думку дисертанта, є цариною активного та багатогранного представлення цього феномену. Особливо виразно така дослідницька лакуна відчутна в українському літературознавстві, де проблеми невербалізованості, знакової недоокресленості, специфіка зображення станів мовчання в художній літературі майже не були предметом вивчення.

З іншого боку, все ще недостатньою є кількість комплексних літературознавчих досліджень корпусу болгарської прози 60–90-х років XX ст. – як у самій Болгарії, так і поза її межами. Більшість текстів, присвячених доробкові авторів цього періоду, не виходять поза рамки поточної критики або ж «констативної» історико-літературної парадигми.

Перебуваючи на перетині обох відзначених площин досліджень, дисертаційна робота є подвійно актуальною. Адже на сьогодні немає жодної системної праці, присвяченої феноменові мовчання в болгарській літературі – як загалом, так і в рамках окремих стильових течій чи тенденцій. Наявні праці (статті Н. Георгієва, Т. Николової, розвідки А. Лічевої, С. Василева) позначені фрагментарністю аналізу та вузькістю опрацьованого текстового матеріалу, зосереджуються лише на окремих аспектах феномену, не задіюють системної та достатньо розробленої теоретичної бази, незначною мірою враховують болгарський та світовий літературні контексти.

¹ Norwid C. K. Milczenie. – Warszawa: Wydawnictwo J. Mortkowicza (без року видання). – S. 23.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка і узгоджена з планами, тематикою та пріоритетами її наукових досліджень. Одним із таких пріоритетів є вивчення актуальних проблем розвитку слов'янських літератур.

Примечание [ЛГ1]: Якою є комплексна тема кафедри?

Об'єкт дослідження – болгарська проза 60–90-х років ХХ ст. Це творчість В. Попова, Й. Радичкова, Г. Марковського, Н. Хайтова, П. Вежінова, Б. Димитрової, З. Златанова, Г. Господінова, А. Стамболової, Е. Андреєва, Е. Алексієвої. Добір авторів та творів здійснювався насамперед за критерієм відповідності літературного матеріалу обраному теоретичному аспектові – інтенсивності та різноманітності репрезентації мовчання в художньому тексті.

Предмет дослідження – вияви мовчання в художньому тексті на двох методологічно визначених рівнях: на рівні зображеного (проблема тематизації мовчання) та рівні текстової структури (проблема функціонування мовчання як елемента наративно-композиційної стратегії та чинника рецептивно-інтерпретаційної гри).

Мета дослідження полягає у визначенні загальних закономірностей функціонування мовчання в художньому тексті та їх проектуванні на конкретний літературний матеріал – болгарську прозу 60–90-х років ХХ ст. – із подальшим висвітленням внутрішньотекстового структурування мовчання, його впливу на специфіку стилю аналізованих текстів, особливості зображеного світу, явища наративного та композиційного рівнів. Задля досягнення цієї мети дисертація втілює низку дослідницьких завдань:

- з'ясувати природу феномену мовчання, визначити його базові характеристики;
- систематизувати й типологізувати репрезентації мовчання у висловлюванні, виявити специфіку зв'язків мовчання з мовленням;
- створити інтегральну теоретичну базу для дослідження виявів мовчання в художньому тексті, враховуючи багатоаспектність цього феномену та спираючись на методологічні досягнення в царинах філософії, соціології, лінгвістики, теорії комунікації та власне теорії літератури;
- окреслити контексти аналізу феномену мовчання в болгарській прозі останніх чотирьох десятиліть минулого століття;
- проаналізувати репрезентації мовчання в сучасній болгарській прозі на двох базових рівнях художнього тексту: рівні тематизації та рівні наративно-композиційної структури, з урахуванням основних аспектів, продиктованих специфікою досліджуваного текстового матеріалу;
- виявити впливи репрезентації феномену мовчання в сучасній болгарській прозі на її стильову специфіку, з'ясувати передумови та своєрідність тематизації та функціоналізації мовчання у творах болгарських прозаїків 60–90-х років ХХ ст.;
- увести в науковий обіг нові поняття та категорії, запропоновані та використані в ході дослідження, впровадити в українське слов'янознавство новий для нього текстовий матеріал, яким

є, зокрема, творчість болгарських письменників, що дебютували у 80-х та 90-х роках минулого століття.

Методологічна основа дисертації зумовлена складністю і гетерогенністю досліджуваного феномену. У роботі застосовано методи теорії та соціології комунікації, феноменології та інтенційного аналізу, комунікативної лінгвістики, теорії ідентичності; наратологічну, семіотичну методології; методи рецептивної теорії. У першому, загальнотеоретичному розділі роботи елементи всіх цих методологій доповнено філософською, культурологічною, теологічною перспективами.

Дисертант спирається на низку праць провідних дослідників мовчання в різних теоретичних розрізах: К. Богданова, Б. Дауенгауера, І. Домбської, Я. Ядацького, Й. Рокошової, У. Шмітца, І. Гасана, Дж. Каламараса, С. Скварчинської, Є. Фаріно та ін. Важливим елементом методологічної бази дисертації є праці українських та болгарських дослідників, які зверталися до тих чи інших аспектів вияву феномену мовчання в художній літературі, – Т. Возняка, М. Зубрицької, Б. Матіяш, М. Гірняк, Н. Георгієва, С. Василева, А. Лічевої, Т. Николової. Враховано й різноаспектні дослідження болгарської прози 60–90-х років ХХ ст., здійснені Е. Константиною, Е. Мутафовим, В. Русевою, Н. Звездановим, З. Козлуджовим, З. Карцевою, В. Климчуком.

Наукова новизна одержаних результатів. Теоретичний дискурс довкола мовчання, так само як і дискурс, присвячений болгарській літературі останніх сорока років минулого століття, залишаються все ще недостатньо розробленими і практично не перетинаються. Дисертаційне дослідження є першою систематичною працею, яка взаємно проектує та синтезує ці два дискурси, заповнюючи таким чином неприпустиму дослідницьку лакуну. В роботі вперше встановлено, що феномен мовчання є одним із визначальних і структуротворчих для болгарської прози 60–90-х років ХХ століття, вперше запропоновано щодо цього масиву літератури складну інтерпретаційну методологію, яка ґрунтується на аналізі різнорівневих виявів мовчання в художньому тексті.

Дисертант пропонує нові підходи до дослідження феномену мовчання в контексті висловлювання загалом і такого специфічного висловлювання, яким є художній текст; уводить інтегровані таксономії, зручні для аналізу виявів мовчання в тексті; пропонує неконвенційні, ґрунтовані на теорії ідентичності, методи аналізу мовчання у діалозі; впроваджує цілу низку нових понять і термінів («мовчання обмеження», «мовчання інтеграції», «мовчання заміщення», «інтенційне замовчування», «неінтенційне замовчування», «нарративна апосіопеза», «нарративний еліпс», «болгарський неомодернізм» тощо).

Теоретичне і практичне значення роботи. Теоретична цінність дослідження виявляється у висвітленні нових аспектів аналізу літературного тексту, в обґрунтуванні особливої ролі мовчання у просторі художньої літератури та розширенні інтерпретаційних можливостей літературознавчих методологій завдяки врахуванню смислового наповнення невербалізованого в тексті.

Матеріал дисертації можна використати у подальших дослідженнях феномену мовчання в різних сферах його вияву. Зокрема, результати дисертаційного дослідження будуть корисними в аналізі функціонування мовчання в болгарській літературі інших жанрів та періодів, у роботі над майже не опрацьованою проблемою мовчання в українській літературі. Матеріали дослідження можуть бути застосовані при підготовці бакалаврських та магістерських курсів з теорії літератури, історії болгарської та інших слов'янських літератур, літературної компаративістики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка, спільному засіданні кафедри слов'янської філології і кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету імені Івана Франка. Проміжні результати дослідження були сформульовані в доповідях на українських та закордонних наукових форумах: на V Міжнародній науковій сесії «Актуальні проблеми болгаристики і славістики» (м. Велико-Тирново, Болгарія, 13 серпня 1999 року), IX Міжнародному славістичному колоквіумі (Львів, 23–25 травня 2000 року), Науковій сесії «Теорія літератури та риторика» Міжнародної гуманітарної школи Центральної та Східної Європи (Варшава, 12 листопада – 8 грудня 2000 року), I Всеукраїнській науковій конференції молодих учених-філологів «Vivat Academia» (Львів, 25–26 квітня 2001 року), X Міжнародному славістичному колоквіумі (Львів, 16–17 травня 2001 року), XI Міжнародному славістичному колоквіумі (Львів, 22–24 травня 2002 року), IX Науковій конференції факультету слов'янської філології Софійського університету імені св. Климента Охридського (Софія, 21–22 травня 2003 року), XIII Міжнародному славістичному колоквіумі (Львів, 19–21 травня 2004 року), XIV Міжнародному славістичному колоквіумі (Львів, 24–26 травня 2005 року), Міжнародній науковій славістичній конференції, присвяченій 10-річчю викладання хорватської мови у Львівському національному університеті імені Івана Франка (Львів, 23–24 березня 2006 року), звітних конференціях Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, лютий 2003, 2004, 2005, 2006).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження було опубліковано вісім статей у фахових наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, основної частини, висновків та списку використаних джерел (232 позиції). Загальний обсяг роботи – 218 сторінок (з них 200 сторінок основного тексту).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** окреслено проблематику дисертації, обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет дослідження, сформульовано теоретико-методологічні засади та

основні аналітичні параметри вивчення феномену мовчання в художньому тексті, з'ясовано наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи.

Перший розділ – «Феномен мовчання: перспективи теоретичного наближення» – містить різноаспектний теоретичний аналіз мовчання як складного та гетерогенного явища. Необхідним елементом дослідження мовчання є створення його типологій – загальної, яка враховувала б увесь спектр виявів цього феномену в різних сферах людського буття, та спеціальних, зосереджених на репрезентаціях мовчання в окремих площинах, методологічно найважливішою з яких для дисертанта – з огляду на проблематику дослідження – є художній текст.

1.1. Вступні зауваги. Феномен мовчання є проблемою, яка перебуває на перехресті багатьох сучасних тенденцій у літературознавстві, філософії, мовознавстві, інших гуманітарних і суспільних науках. Стрімке накопичення інформації та її вільний обіг, низка інших явищ, пов'язаних із наростанням масиву знаковості в сучасному суспільстві, актуалізують феномени, негативні щодо дискурсу й називання, та спонукають дослідників шукати методологію, яка уможливила б концептуальне освоєння сфери «знакової тіні». Стрижневим, базовим для цієї сфери знакової негативності, на думку дисертанта, є *мовчання* – складний концепт із багат шаровою смисловою структурою. Знаменно, що з особливою силою інтерес до сфери позамовного вибухає саме у ХХ ст. Він спричинений насамперед трансформацією загальнокультурної парадигми: людина новітньої доби вже не відчуває «оселеності» у мові, зростає її сумнів у комунікаційних та епістемологічних можливостях слова. Це знаходить свій вияв, зокрема, в художній літературі: неназване виходить на поверхню тексту у вигляді фігур замовчування (лакун, еліпсів, аграматикалій, прихованого цитування тощо). Все це дало підстави низці літературознавців та культурологів (І. Гасанові, Дж. Стейнерові, С. Зонтаг, М. Еслінові) вести мову про поступове «замовкання» літератури, яке відбувається протягом ХХ ст. На думку деяких дослідників (Дж. Стейнера, А. Лічевої), звернення літератури до тих чи інших форм мовчання викликане чинниками суспільної та культурної кризи – як-от дві світові війни, тоталітаризм і Голокост, новітній постмодерний «fin de siècle».

Проте унікальність болгарської літературної ситуації полягає в наявності ще одного, проміжного кризового етапу – це 40–50-ті роки ХХ ст, період диктату ідей «реального соціалізму» та естетики пролетарської літератури. Спричинений цими явищами стан естетичної та духовної порожнечі схиляє низку болгарських прозаїків-неомодерністів, які дебютували наприкінці 50-х років та протягом наступного десятиліття (В. Попова, Й. Радичкова, Г. Марковського та інших), до різнорівневого інтегрування мовчання в структуру художнього тексту. Ця стратегія знаходить своє продовження і в наступній, постмодерній хвилі болгарської літератури.

1.2. Мовчання: аспекти аналізу, сфери функціонування. У кожній зі сфер людського

буття мовчання виявляється в особливий спосіб, демонструючи різні аспекти своєї природи. Проте найчастіше емпірично стикаємося з ним саме в площині комунікативності. Тут мовчання може бути по-різному інтенціоналізоване його суб'єктом, адже в одних випадках особа розраховує саме на комунікативну інтерпретацію мовчання, аби таким чином впливати на реакцію співрозмовника, а в інших мовчазний стан може бути мимовільним, викликаним силою емоції, яка порушує конвенційну відповідність комунікативної поведінки.

Найважливішою в контексті дисертаційного дослідження є сфера літературно-мистецьких реалізацій мовчання. Фактично нескінченний смисловий корелят, доступ до якого відкривається через будь-який мистецький акт, із перспективи семіотично зафіксованого відчувається саме як *умовчання*, яке ми тією чи іншою мірою компенсуємо в процесі інтерпретації. Проте набагато складнішим з огляду реалізацій мовчання, ніж невербальні мистецтва, видається художній текст. Адже, будучи висловлюванням особливого типу та функціонуючи в діалогічних полях *автор – читач, текст – текст, текст – соціокультурний контекст*, він може містити ще й тематизовану діалогічність – мовлення персонажів, у якому імпліцитно репродукуються принципи «живого» комунікування. Усе це помножує можливості вияву мовчання на різних рівнях тексту.

1.3. Тиша і мовчання. Базові характеристики мовчання. Сама залишаючись *некомунікативною, тиша* становить необхідне тло для комунікативності, може існувати поза присутністю людини (що свідчить про її *неантропологічність*) та не є носієм значення (будучи *асемантичною*). Ці риси тиші дозволяють використати її як площину опозицій для визначення основних характеристик *мовчання* як явища, спорідненого з нею, але й виразно від неї відмежованого. Такими характеристиками автор дисертації вважає: 1) *комунікативність* (мовчання слід розглядати як особливого типу комунікативний акт, здійснений через «мінус-еквівалент» або «нуль-еквівалент» знака); 2) *антропологічність* (мовчання можливе лише в полі людської присутності); 3) *семантичність* (навіть не інтенціоналізоване семантично, мовчання так чи інакше підлягає комунікативній інтерпретації як носій певного конвенційно чи ситуаційно мотивованого значення). Поширене приписування станів мовчання неістотам не порушує цих характеристик феномену, оскільки здійснюється через конструювання *віртуальної, домисленої* комунікативної ситуації. В цій аналітичній перспективі можна здійснити розмежування між *комунікативним* мовчанням як таким, що виявляється лише в полі *реальної* комунікативної ситуації, та *природним* мовчанням, розпізнаним шляхом *віртуалізації* комунікування.

1.4. Мовчання та невимовне. Проблеми співвідношення мовчання та невимовного – як того, що ухиляється від мовного вираження – є важливими не лише для розкриття природи мовчання та вивчення його зв'язків із мовленням, але й для з'ясування багатьох явищ зі сфер онтології та феноменології художнього тексту. Так, художній текст часто є особливим чином інтенціоналізованим згідно із стратегією «висловлення невимовного». Будучи в будь-якому разі

відкритим до нескінченного смислового кореляту, він постає способом репрезентації невимовного дискурсивно – через перетворення його на імплікацію чи резонанс тексту – і тією чи іншою мірою уможлиблює доступ до того, що не піддається (безпосередньому) називанню. У площині самого тексту ця інтенція реалізується через пунктирність, дискретність, недоокреслення тощо.

1.5. Мовчання та мовлення. Базові характеристики мовчання вповні реалізуються саме в площині його відношення до мовлення. Природно, що в цій перспективі дисертант розглядає насамперед *комунікативне* мовчання, а точкою співвіднесення обирає *висловлювання* як цілісну одиницю мовленнєвого спілкування. Виділено дві базові площини реалізації відношень мовчання та висловлювання: *структурну* (пов'язану з формою й побудовою висловлювання та внутрішніми механізмами смислотворення) та *модальну* (пов'язану з відношенням висловлювання до дійсності та – в ширшій онтологічній перспективі – до Буття).

У *структурній* площині явище мовчання співвіднесено з висловлюванням у трьох підплощинах:

- 1) *обмеження* – реалізація мовчання як своєрідного «обрамлення» висловлювання;
- 2) *інтеграції* – вияв мовчання як чинника внутрішнього структурування висловлювання, що виконує пунктуаційну, ритмізаційну та інтонаційно-мелодичну функції;
- 3) *заміщення* – мовчання виступає замість очікуваного висловлювання чи його елемента; лише на цьому рівні відбувається явне *комунікативне розпізнавання* мовчання.

У *модальній* площині виділено *еліптичне* мовчання (таке, що фіксується в момент нереалізації очікуваного сприймачем значення) та мовчання *мовленнєвого трансцендування* (таке, що засвідчує відкритість висловлювання до невимовного смислу й певним чином уприсутнює цей смисл у сказаному).

Ці типи мовчання корелюють з різними видами *замовчування*, котре визначається як імплікація мовчання у висловлюванні: відповідно, з *інтенційним* (замовчування певного смислу, можливого для артикуляції) та *неінтенційним* (вимушене замовчування того, що є так чи інакше невимовним). Крім того, виділено *репресивне* (зумовлене зовнішніми факторами) та *нерепресивне* (довільне) замовчування.

1.6. Функціонування мовчання в художньому тексті. Як особливе висловлювання, що володіє подвійною референцією – прямою (через безпосереднє означування) та опосередкованою (через специфіку міметичного відношення), – художній текст певним чином утаємничує свій «остаточний» смисл. «Невизначеність» художнього тексту проблематизувалася багатьма дослідниками, серед яких Р.Інгарден, В.Ізер, Ж. Женет – усі вони в різний спосіб наголошували на хиткості значень та *мовчанні*, яким у художній літературі замінюється самоуточнення та самопояснення тексту. Задля якомога повнішого методологічного впорядкування виявів мовчання в художньому тексті дисертант проектує на дискурс художньої літератури типологію відношень

мовчання та висловлювання. Втім, певного методологічного розширення тут, на його думку, вимагає рівень *тематизованого* мовчання – такого, що реалізується в просторі спілкування між суб'єктами зображеного світу, та щодо якого імпліцитно відтворюються принципи *«реального»* комунікування.

Тематизованому мовчання протиставлено *структурне* – таке, що виявляється як елемент побудови художнього тексту, як наративний прийом тощо. Тут мовчання представлене на рівні *формально-мовної реалізації* (окремі мовно-стилістичні фігури тощо), рівні *наративно-композиційної реалізації* (побудова твору та стратегія оповіді) та рівні *еліптичному* (складна система різнорівневих замовчувань, яку містить художній текст, відсилаючи до фактів об'єктивної дійсності, до простору інтертексту тощо).

Останній з виділених рівнів текстуальної репрезентації мовчання – *мовчання трансцендування художнього тексту* – є виявом особливої модальності тексту, яка полягає в його скерованості до «нескінченного референта», розташованого поза будь-яким дискурсом і називанням.

У розділі другому – «Тематизація мовчання в сучасній болгарській прозі» – розглянуто особливості вияву феномену мовчання в текстах сучасних болгарських прозаїків на рівні зображеного світу. Тут мовчання виявляється як мотив, як складова внутрішньотекстуального комунікування та як елемент комунікативної характеристики героя.

2.1. Вступні зауваги. Ускладнення стосунків героя з мовою, наростання обсягу невиражального в його світі були серед важливих «маркерів» модерністичного повороту в європейській культурі. Перше активне звернення болгарських авторів до тем мовчання можна датувати міжвоєнним періодом – це виявилось насамперед у творчості письменників-експресіоністів Г. Райчева, С. Минкова, Ч. Мутафова, В. Полянова. Проте наступна і потужніша хвиля «замовкання» болгарської прози на рівні зображеного світу накочується вже на початку 1960-х років із приходом у літературу письменників-неомодерністів. Цей черговий рух у бік мовчання пояснюється реакцією на бурхливі суспільні зміни, наймасштабнішою з яких була трансформація традиційних життєвих укладів, стрімка урбанізація, перетворення *homo rusticalis* на *homo urbanis*. Так, головною темою представників цього покоління – В. Попова, Й. Радичкова, Г. Марковського, Н. Хайтова та інших – є так зване «нерентабельне» село, витіснене на суспільний маргінес протягом десятиліття індустріалізації. Ті, хто залишився у «просторі пустки», мовчазнішають або замовкають узагалі. Однак мовчання є комунікативним визначником також і тих, хто вирвався з цього простору, переїхавши до міста. «Нова урбанність» – ще одна важлива тема прозаїків-неомодерністів – впливає на зміни глибинних шарів колективної культурної свідомості, необхідним чином відбиваючись і на площині мовлення. Герої, вирвані з гумусу, мовчазнішають або ж стають відтворювачами механічно засвоєних зразків «міського» мовлення,

що теж урешті-решт призводить до замовкання як засвідчення глибинної дискурсивної дисгармонії.

У дещо іншому культурному ландшафті, ніж у неомодерністів, спостерігається тематизація мовчання в болгарському постмодернізмі. Тут мовчання як комунікативний визначник постмодерного героя найчастіше постає симптомом відчуження в постіндустріальну добу, якій властива формалізація та схематизація основних комунікативних зразків.

2.2. Мовчання у внутрішньотекстуальному діалозі. Сбме мовчання в діалозі є найпоширенішим модусом тематизації мовчання в художній літературі. Приклади такого мовчання, представлені в текстах болгарських прозаїків 1960–1990-х років, засвідчують відчуження співрозмовників унаслідок відхилення принаймні одного з них від «комунікативної конвенції», яка полягає у мовленнєвому експлікуванні власної ідентичності. Стверджується, що мовчання є «межовою ситуацією» ідентичності – як для того, хто стикається з мовчанням Іншого, так і для того, хто сам перебуває у безмов'ї. Проте в контексті мовчання інтенція збереження особою власної ідентичності може реалізовуватися по-різному: від агресивного ігнорування мовчання Іншого до замовкання самої особи, яка відчуває загрозу для власної тотожності, що, по суті, піддає її повторному випробуванню. Саме тому реалізації мовчання у внутрішньотекстуальних діалогах, представлених у сучасній болгарській прозі, систематизовано за критерієм способу *оберігання особою власної ідентичності* перед лицем так чи інакше реалізованого мовчання:

- *Оберігання особою власної ідентичності через ігнорування семантичного наповнення мовчання Іншого.* У цьому випадку накидання Іншому бажаного сенсу чи відмова у визнанні будь-якого значення за його мовчанням зводить прагнення оберегти ідентичність до вираженої тією чи іншою мірою комунікативної агресії. Цей тип ілюструють діалоги з роману «Хитрий Петр» Г. Марковського, циклу оповідань «Корені» В. Попова, новели «По воді» Й. Радичкова.

- *Оберігання особою власної ідентичності через змушування мовлячого Іншого замовкнути.* Тут мовчання співрозмовника постає як *наслідок* комунікативної агресії, виявленої раніше, і зазвичай позначає собою остаточний розпад діалогічності. Так відбувається у проаналізованих діалогічних ситуаціях з роману «Оповідач і смерть» Г. Марковського, оповідання «Солдатик» Й. Радичкова.

- *Оберігання особою власної ідентичності через конструювання уявного мовчазного співрозмовника.* Цей тип мотивований прагненням особи до вільної, не обмеженої сторонньою присутністю «самоексплікації». Його представлено в оповіданнях «Безсловесність» та «Вічні часи» В. Попова («розмови» з померлими).

2.3. Проблема мовчазного героя. Постать мовчазного героя визнається антропологічним центром та «носієм» мовчання, тематизованого в тексті. Мовчання визначає дискурсивну

поведінку такого героя і впливає на його стосунки із соціальним оточенням. Дисертант виділяє такі інваріантні типи мовчазного героя у творах сучасних болгарських прозаїків:

- *«Герменевтичний» герой*. Діяльність свідомості такого героя скерована на спостереження за світом, фіксацію та інтерпретацію явищ, накопичення та впорядкування досвіду. Подібна діяльність є у своїй основі *герменевтичною*, і найвідповідніший для неї комунікативний модус – мовчання. Зростання ролі «герменевтичного» героя в болгарській прозі з 60-х років ХХ століття пов'язане з процесами трансформації літературної оповідності, в основі яких лежить її радикальна суб'єктивізація. Проаналізовано типи «герменевтичних» героїв у прозі Й. Радичкова, Е. Андреева.

- *Мовчазний герой-аутсайдер*. На відміну від «герменевтичного» героя, який, з одного боку, жваво цікавиться довколишнім світом, вивчає його та осмислює, а з другого боку – вірить у можливості міжлюдського порозуміння, *мовчазний герой-аутсайдер* замикається в цілковитій комунікативній автаркії. Приклади мовчазних аутсайдерів представлені у творчості В. Попова, З. Златанова, А. Стамболової, Г. Господінова. Як особливий підвид мовчазного героя-аутсайдера виділено так званого *«аутсайдера-баніту»* – суспільного вигнанця, що вдався до комунікативної ізоляції саме через ту чи іншу форму соціальної репресії, і зберігає «мовчання конспірації» (герої оповідань Н. Хайтова).

- *«Герой-текст»* – тип мовчазного героя, який присутній в художньому творі лише як автор «опублікованого» в ньому внутрішнього тексту. Неприсутність такого персонажа у творі як «актанта» та його опосередкування *письмом* дозволяє говорити про нього як про особливий тип *мовчазного героя*. Такі постаті знаходимо, зокрема, в романі «Праща» Й. Радичкова та циклі оповідань «Пізня сецесія» Е. Андреева.

2.4. «Автомат, що говорить». Промовистість комунікативного мовчання, яке так чи інакше підлягає комунікативній інтерпретації, має й свою формальну протилежність – так зване «пустослів'я», яке наближається до мовчання з огляду семантичного наповнення сказаного. Яскраві приклади максимально конвенціалізованих, «симулятивних» діалогів, які часто завершуються мовчанням остаточного відчуження, містять оповідання та новели Й. Радичкова, З. Златанова, Г. Господінова.

Невід'ємним від репрезентацій тематизованого мовчання визнано мовчання *структурне* – адже комунікативна поведінка літературного героя впливає на перебіг нарації та композицію твору, виявляється одним із його стилістичних визначників.

У третьому розділі – «**Структурне мовчання у творах сучасних болгарських прозаїків**» – проаналізовано вияви феномену мовчання на рівні текстової структури, котра визначається як сфера наративно-композиційної реалізації художнього тексту, відмежована від сфери зображеного.

3.1. Вступні зауваги. Накреслено основні параметри аналізу структурного мовчання в

художньому тексті на базі створеної загальної методології, наголошено на значенні текстуальної пресупозиції в процесі сприймання імплікованого в структурі тексту мовчання, виділено такі особливі вияви структурного мовчання, як *нарративна апосіопеза* (уривання нитки оповіді) та *нарративний еліпс* (відсутність елемента, необхідного для послідовного розгортання оповіді).

3.2. Гра з жанрово-нарративними конвенціями. Структурне мовчання в болгарському неомодернізмі. Тематизаційні зміни в болгарській неомодерністичній прозі супроводжувала й зміна способу оповідування, перегляд жанрових преференцій та засад композиційності. Деякі дослідники ведуть мову про характерні для цього масиву літератури «нову оповідну конструкцію»⁴ чи «оповідні трансформації»⁵, які, зокрема, виявилися в розхитуванні традиційних жанрово-нарративних форм. У центрі цих трансформацій перебуває творчість Й. Радичкова – одного з найяскравіших представників болгарського прозового неомодернізму. Так, частим прийомом у Й. Радичкова є нарративна апосіопеза, яка здебільшого виявляється в *умовчанні* розв'язки (оповідання «Колотнеча», «Собака позаду візка» та інші), а також нарративний еліпс, найчастіше реалізований як *крах кульмінації* (оповідання «Слід від блохи»). Використання структурного мовчання у творах неомодерністів нерідко пов'язане з розхитуванням, субверсією усталених жанрових зразків. Особливо часто мішенню такої стратегії стає детективна композиція: уведення більшого обсягу структурного мовчання, ніж передбачає конвенція жанру, залишає сприймача в рецепційній непевності (так відбувається в повісті «Усі й ніхто» та новелі «Єрусалимчики» Й. Радичкова, оповіданні «Запах мигдалю» та романі «Бар'єр» П. Вежінова).

3.3. Мовчання як ієрогліф. Функціоналізація мовчання в структурі сучасної болгарській прозі в окремих випадках спричинює глибинніші трансформації – це доводять прийоми перенесення семіотичної та рецепційної неоднозначності на внутрішню механіку мовного знака. В результаті цього постає явище, яке дисертант пропонує окреслювати як «квазіреферентний знак» чи «знак-ієрогліф» (останній термін походить від назви оповідання «Ієрогліф» Й. Радичкова). Такий знак, зберігаючи формальну семантичну оболонку, в дискурсі розриває зв'язки зі своїм референтом, починаючи означати водночас «все й ніщо». Подібна тоталізація робить його семіотично та комунікативно нефункціональним; він утаємничує власне значення, імплікує *мовчання*. Численні квазіреферентні знаки містять оповідання Й. Радичкова (ними є «ієрогліф», «верблюду», «тенець», «дивно летючі», «яйце»), роман «Обличчя» Б. Димитрової («фікус»).

3.4. Самопоглинання тексту. Мовчання в структурі творів болгарських постмодерністів. Специфіка болгарського літературного постмодерну полягає у своєрідному естетичному самовідчуженні, самоіронії, яка іноді переростає в автодеструктивний сарказм – саме тому, на думку дисертанта, болгарський постмодерний дискурс є вже певним чином

⁴ Мутафов Е. Нова повествователна конструкция // Литературна мисъл. – 1986. – №5. – С. 54–65.

«метапостмодерним». У просторі наративно-композиційних технік така естетична настанова виявляється в парадоксальному *самопоглинанні тексту* через утягування в нього надто великого обсягу структурного мовчання. Це явище прослідковано на прикладі найяскравіших болгарських постмодерних текстів: романів З. Златанова («Японець і потік») та Г. Господінова («Природний роман»), оповідання Е. Алексієвої («Леон»). Дедалі глибша недовіра до знаковості, нескінченно помножуваної постмодерним дискурсом, що зосереджений на процесі власного «ставання», в усіх цих випадках спричинює символічний акт «самознищення» тексту як «книги» чи «рукопису» (З. Златанов, Е. Алексієва) або максимальне спрощення його структури (зведення до «мови букваря» – Г. Господінов). Літературний текст розчиняється в мовчанні, завершуючись наративною апосіопезою.

У **висновках** підсумовано основні результати дослідження.

Мовчання є феноменом, який в той чи інший спосіб виявляється у будь-якому літературному творі. Це впливає як з онтологічної та культурної розташованості художнього тексту як складно організованого висловлювання, так і зі специфіки його внутрішнього структурування. Три накреслені в дисертації базові характеристики мовчання – комунікативність, антропологічність, семантичність – виділяють мовчання з аморфної сфери знакової неприсутності, насажуючи його потенціалом значень. Втім, свою семіотичну природу мовчання найвиразніше виявляє саме в контексті мовлення та діалогічності.

Художній текст як висловлювання з особливою структурою та модальністю є сферою, в якій мовчання реалізується в найбільшій множині різновидів та в усьому спектрі своїх функцій. Проте окремі твори, доробки окремих авторів чи текстові масиви тих чи інших літературних течій, епох, стильових напрямів імплікують мовчання більшою мірою, ніж інші, часто підносячи цей феномен до рівня ключового композиційно-стильового елемента, чи, принаймні, одного з ключових.

Саме таким – позначеним особливо інтенсивною тематизацією та функціоналізацією мовчання – визнано корпус болгарської прози 60–90-х років ХХ століття. Здійснений в роботі аналіз різнорівневої репрезентації феномену мовчання у прозових текстах авторів, що представляють дві визначальні для болгарської літератури 60–90-х років ХХ століття стильові течії – неомодернізм та постмодернізм, – доводить вагомість тематизованого та функціоналізованого в них мовчання як чинника тематичного та стильового самоокреслення.

Зростання обсягу мовчання в прозі цього періоду у площині *тематизації* викликане насамперед зміщенням уваги авторів нової, неомодерної хвилі болгарської прози на простір, що відсувався на соціальний маргінес протягом усього періоду «войовничого соціалізму» – це простір спорожнілого села, яке вмирає. Тематизація простору, що опинився в ситуації суспільної

⁵ Русева В. Повествователни трансформации в българския разказ през 60-те години // Литературна мисъл. – 1989. – №3. – С. 144–150.

заглушеності, природним чином впливає на зміну характеру зображеного світу, а насамперед на особливості протікання внутрішньотекстуального комунікування. У сільській спільноті зростає взаємне відчуження, а відтак і обсяг комунікативного та природного мовчання. Найбільшою мірою це стосується прози В. Попова, хоча процеси «замовкання» зображеного світу спостерігаємо й у творах Г. Марковського, Н. Хайтова, Й. Радичкова. Доволі активна *тематизація* мовчання притаманна й болгарському постмодернізму, який також проблематизує соціально-комунікативне відчуження, хоча й у дещо іншому, переважно урбанному культурному ландшафті.

Аналіз представлених у сучасній болгарській прозі внутрішньотекстуальних діалогів з імплікованим у них мовчанням заміщення – таким, що сприймається власне як комунікативний акт, який заступає собою очікувану знаковість, – дозволяє зробити висновок про домінування у них відчуження, комунікативної закритості співрозмовників, самотності, що можлива навіть за умови присутності Іншого. Встановлено, що саме співдія ідентичностей учасників діалогу в процесі його розгортання визначає специфіку функціонування у ньому мовчання, його рецепцію та комунікативну реакцію на нього.

Носієм мовчання, тематизованого в художньому тексті, є *мовчазний герой*. Тематизаційний та стилістичний зсув, здійснений болгарськими неомодерністами, сприяв тому, що саме мовчазний герой опинився в ролі ядра оповідності. Присутність такого героя визначає не лише тематичний аспект прози, але нерідко і тип нарації (повільна, розгалужена оповідь, редукована діалогічність тощо). Це доводить пов'язаність тематизаційного та структурного рівнів репрезентації мовчання в художньому тексті, підкреслює роль тематизованого мовчання як елемента стилю.

Важливим аспектом тематизації мовчання в текстах сучасних болгарських прозаїків є імплікація цього феномену в симулятивному, інерційному мовленні героїв (так званій «балаканині» чи «пустослів'ї»). Проведений аналіз довів, що значна інтенсивність представлення такого мовлення у творах як неомодерністів, так і постмодерністів, є ще одним доказом скерованості уваги письменників на феномени відчуження в умовах зміни соціальних парадигм.

Вияви *структурного* мовчання в сучасній болгарській прозі сукупно визначають загальну характерну для болгарської літератури останніх чотирьох десятиліть ХХ сторіччя тенденцію до розхитування усталених стилістичних зразків. Зростання невизначеності в художньому тексті, уривання оповідної лінії, уведення внутрішніх наративних розламів, зрештою, саморуйнування тексту є важливими елементами майже перманентного сміливого стилістичного експерименту, що його здійснюють найяскравіші болгарські прозаїки 60–90-х років минулого століття.

Здійснюване болгарськими прозаїками інтенсивне уведення мовчання в широко потрактовану структуру художнього тексту засвідчує явища водночас негативної та позитивної природи: адже, з одного боку, таке «замовкання» тексту позначає тією чи іншою мірою виражене самовідчуження дискурсу, розхитування його культурної та онтологічної модальності, а з другого

боку, дозволяє констатувати зростання його семіотичної відкритості, надання читачеві дедалі більшого інтерпретаційного привілею.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Сливинський О. Т. Мовчання як іншість. Літературно-антропологічна перспектива // Слово і Час. – Київ, 2002. – №8. – С. 59–68.
2. Сливинський О. Т. Між насолодою та ідентичністю: деякі антропологічні аспекти нарації Йордана Радічкова // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 2003. – Випуск 53. – С. 103–112.
3. Сливинський О. Т. Проблема мовчазного героя в сучасній болгарській прозі // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія «Філологія». – Ужгород, 2003. – Випуск 8. – С. 108–111.
4. Сливинський О. Т. Homo Tacens – Homo Alienus. Мовчання в горизонті інтерсуб'єктивності // Іноземна філологія: Український науковий збірник. – Львів, 2003. – Випуск 114. – С. 14–21.
5. Сливинський О. Т. Мовчання як відчуження. Аутсайдер та парасоціальна особистість у сучасній болгарській прозі // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство: Збірник наукових праць. Випуск XIV / Ред. кол.: Я. О. Поліщук та ін. – Рівне: Перспектива, 2005. – С. 138–149.

Додаткові публікації:

1. Сливински О. Йордан Радичков: метафизична тишина или замълчаване? // Българистични проучвания: Материали на V Международна научна сесия «Актуални проблеми на българистиката и славистиката» (13 август 1999 г.). – Велико Търново: ВТУ «Св. св. Кирил и Методий», 2000. – С. 157–162.
2. Сливинський О. Т. Між насолодою та ідентичністю. Наративні стратегії Йордана Радічкова // Vivat Academia: Матеріали I Всеукраїнської наукової конференції молодих учених-філологів (Львів, 25–26 квітня 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 297–300.
3. Siwycski O. Milczenie jako Inność // Przegłód Humanistyczny. – Warszawa, 2004. – №2(383). – S. 53–63.

АНОТАЦІЇ

Сливинський О. Т. Феномен мовчання в художньому тексті (на матеріалі болгарської прози 60–90-х рр. XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.06 – теорія літератури. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2006.

Дисертація присвячена ролі та особливостям вияву феномену мовчання в художньому тексті. На матеріалі творчості сучасних болгарських прозаїків В. Попова, Й. Радічкова, Г. Марковського, Н. Хайтова, П. Вежінова, Б. Димитрової, З. Златанова, Е. Андрєєва, А. Стамболової, Г. Господінова,

Е. Алексієвої простежено вияви мовчання на двох методологічно виділених рівнях його репрезентації в тексті – рівні тематизації та рівні текстової структури. Проведений аналіз показав вагомість мовчання як мотиву, як чинника тематичного та стильового самоокреслення художнього тексту, як елемента літературної рецепції. Запропоновано інтегральну теоретичну базу для подальших досліджень феномену мовчання в художній літературі.

Ключові слова: мовчання, замовчування, невимовне, тиша, тематизація, структура, неомодернізм, постмодернізм.

Сливинский О. Т. Феномен молчания в художественном тексте (на материале болгарской прозы 60–90-х гг. XX в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.06 – теория литературы. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка. – Тернополь, 2006.

Диссертация посвящена роли и особенностям проявления феномена молчания в художественном тексте. На материале творчества современных болгарских писателей В. Попова, Й. Радичкова, Г. Марковского, Н. Хайтова, П. Вежинова, Б. Димитровой, З. Златанова, Э. Андреева, А. Стамболовой, Г. Господинова, Е. Алексиевой прослежены особенности репрезентации молчания на двух методологически выделенных уровнях – уровне тематизации и уровне структуры текста.

Молчание рассматривается как сложное гетерогенное явление, которое тем или иным образом проявляется во всех сферах человеческого Бытия, демонстрируя разные аспекты своей природы. Помимо возможности его реализации даже вне сферы коммуникативности, подчеркивается, что молчание является феноменом, тесно связанным с языком и общением. Соответственно, исследование молчания как явления должно прежде всего учитывать его функции в высказывании. Так, выделяются две плоскости реализации молчания в высказывании как элементарной единице языкового общения: структурная (в ней молчание выступает как элемент построения высказывания, структурируя его и обозначая его пределы) и модальная, в которой исследуемый феномен реализуется в контексте отношений высказывания к действительности и шире – к Бытию.

Средой самого активного и разноаспектного проявления молчания является художественный текст, что продиктовано многоуровневой структурой литературного произведения, его полиреферентностью и сложной модальностью. Подчеркивается, что молчание в той или иной форме присутствует в любом художественном тексте, однако существуют тексты и целые массивы литературы, для которых молчание становится одной из важнейших тематических и стилевых определяющих. Именно такой, по мнению диссертанта, является болгарская проза 60–90-х годов

XX века.

Как раз в этот период в болгарской литературе происходит стилистическая и тематическая трансформация, засвидетельствовавшая зарождение явления, которое определено в работе как неомодернизм. Авторы-неомодернисты (В. Попов, Й. Радичков, Н. Хайтов и др.) обращаются к теме болгарского села, оттесненного на общественный маргинес на протяжении 40–50-х годов, в эпоху стремительной индустриализации и урбанизации. Мир маргинализованного, умирающего села и его распадающейся на отдельные индивидуумы общности естественным образом содействовал активной тематизации молчания, его представлению на уровне внутритекстуальной коммуникации, в сфере диалога героев. Анализ проявлений молчания на этом уровне свидетельствует о совершаемой болгарскими авторами-неомодернистами проблематизации отчуждения, краха естественной коммуникативности в современном им мире.

Молчание как мотив присутствует и в произведениях авторов следующей, постмодернистской волны болгарской прозы (З. Златанова, А. Стамболовой, Г. Господинова), хотя и в несколько другом, урбанистическом контексте, обозначенном особой постиндустриальной меланхолией и формализацией основных коммуникативных образцов.

Обращение болгарской прозы четырех последних десятилетий XX века к разным формам молчания отражается и на композиционно-нарративном уровне текста. Так, стремительно возрастает уровень неопределенности в тексте, часто используются приемы обрыва повествовательной линии, знаки-умолчания (т. н. «знаки-иероглифы»), фигуры нарративной апопосепсы, нарративного эллипса. Эти проявления структурной функционализации молчания свидетельствуют о почти перманентном смелом стилистическом эксперименте, проводимом самыми яркими болгарскими прозаиками 60–90-х годов XX века.

Проведенное исследование показало, что феномен молчания является одним из факторов, определяющих стилистическую и тематическую специфику современной болгарской прозы, заполнив таким образом «белое пятно» в историко-литературном, теоретическом и критическом дискурсах, посвященных этому массиву литературы.

Ключевые слова: молчание, умалчивание, невыразимое, тишина, тематизация, структура, неомодернизм, постмодернизм.

Slyvynskyi O. T. The Phenomenon of Silence in the Literary Text (on the material of the Bulgarian prose of 1960–1990s). – Manuscript.

A Thesis for the Scholarly Degree of Candidate of Philology in Specialty 10.01.06 – Theory of Literature. – Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. – Ternopil, 2007.

The present thesis determines the role and particularities of the manifestations of silence in the

discourse of literary text. The works by the most prominent contemporary Bulgarian writers (V. Popov, Y. Radichkov, G. Markovski, N. Khaitov, P. Vezhinov, B. Dimitrova, Z. Zlatanov, E. Andreyev, A. Stambolova, G. Gospodinov, E. Aleksieva) provide the material for the analysis of the manifestations of silence on two methodologically outlined levels – the level of thematization and the level of textual structure.

The analysis shows the importance of silence as a motif, a factor of thematic and stylistic self-definition, an element of reception in the contemporary prose fiction. The thesis introduces integrated theoretical basis for the further research of the phenomenon of silence in the literary discourse.

Key words: silence, withholding, reticence, ineffable, thematization, structure, neomodernism, postmodernism.